

KOZMA JUDIT

A szegénység pszichológiai vonatkozásai

Jelen tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy miképp hat a szegénység a nyomorúságtól sújtott emberekre pszichológiai szempontból. Számunkra, szociális munkások számára ez nem elméleti, hanem nagyon is gyakorlati kérdés, hiszen az ilyesfajta pszichológiai vonatkozások határozzák meg a szociális munkás és szegénységben élő kliense között létrejövő, segítő kapcsolat sajátosságait. Sőt, a szociális munkások számára nemcsak a kliensekkel, hanem a környezettel kapcsolatban is problémát jelentenek a szegénység pszichés hatásai, hiszen ezek meghatározzák a szegények és környezetük közötti viszonyt is. A jelen tanulmányban tehát a szegényekkel folytatott szociális munka tipikus kapcsolati jelenségeit vizsgálom, azt igyekszem kideríteni, hogy ezek – a számunkra és a tágabb környezet szereplői számára gyakran erősen problematikus viselkedési sajátosságok – miképp függenek össze a szegénységgel, kirekesztettséggel.

Előre kell bocsátanom, hogy nem a szegénység pszichológiai *okait* keresem. Felettébb elavult, sőt előítéletes nézeteket terjesztenék, ha ezt tenném. A modern szociális munka már legalább fél évszázada meghaladta a szegénység pszichopatológiai szemléletét, mely az áldozatok vádolásához vezetett. Világosan kell látnunk, hogy a szegénység társadalmi tény, társadalmi összefüggésekből következik. Semmiféle pszichopatológiai jelenség nem vezet okvetlenül szegénységhez. Még akkor is így van ez, ha a kukázó hajléktalanok jó része pszichiátriai beteg. Még akkor sem gondolhatjuk, hogy aki szegény, az maga tehet róla, ha valóban ismerünk olyan embereket, akik visszautasítják a segítséget, és inkább élnek a szélsőséges nyomorban, semmint hogy felhasználnák a szociális gondoskodás által nyújtott lehetőségeket. Ez utóbbiak nagyon kevesen vannak, és esetükben is elég nehéz eldönteni, hogy nem a segítő valamiféle „ügyetlensége”, hozzá nem értő viselkedése teszi-e lehetetlenné a megfelelő segítő kapcsolat kialakulását. Tehát ha vannak is olyanok, akik maguk választják a nyomort,

ezek a szabályt erősítő kivételeknek tekintendők, és nem magának a szabálynak.

De azt a látszatot is el szeretném kerülni, hogy a szociális szolgálatok minden esetben tudnák a megoldást azokra a szélsőséges helyzetekre, melyeket a nyomor teremt, vagy hogy elégségesek volnának azok az eszközök, melyek rendelkezésükre állnak, hogy legrászorultabb klienseiket kivezessék a nyomorúságból. Azok az esetek, melyeknek alapján a tanulmány téziseit megfogalmaztam, túlnyomórészt a szociális munkások legreménytelenebb ügyei közé tartoznak. A szegénység – mint tudjuk – nemcsak az anyagi javak hiányát jelenti. Kívívóan egyenlőtlen a hozzájutási lehetőség társadalmunkban nemcsak a jó, vagy legalábbis elfogadható lakáshoz, a megfelelő étrendhez és ruházkodáshoz, hanem a megfelelő támogatórendszerhez, a veszélyektől mentes, vagy legalábbis nem túl veszélyes fizikai és társas környezethez, a diszkriminációtól mentes intézményekhez, a forrásokhoz való hozzájutást és a civilizált életvitelt lehetővé tevő tudáshoz, és így tovább. Nagyon „polgárbarát” szociálpolitika kellene ahhoz, hogy elmondhassuk: a szociális munkások legalább megközelítőleg képesek minden rászoruló ahhoz a bizonyos „kielégítő egyensúlyi helyzethez” hozzásegíteni. Józanul mindig csak „kielégítő egyensúlyi helyzeteket” igyekszünk elérni, nem „optimális” vagy „jó” helyzeteket. Jelen feltételeink között pedig a kielégítő egyensúlyi helyzetek csak a veszélyeztetettség minimalizálását, de nem a stabil biztonságot jelentik.

Azt a végkövetkeztetést is szeretném elkerülni, hogy mindenről a szívtelen társadalom tehet. A szociális munkások természetesen elkötelezetten vallják a „segíts magadon, az Isten is megsegít” elvet, sőt a „segítsetek magatokon” elvét is. Sokat tanultunk az utóbbi időben a kirekesztettséget elszenvedők önszerveződő közösségeitől. Ezért került a szociális munka gyakorlatát megújító legutóbbi törekvések középpontjába a társadalom minőségének és az állampolgárok jogainak kérdése. A társadalom minősége azon múlik, hogy mennyire növelhető a társadalom integráltsága, azaz mennyire csökkenthető az a kirekesztettség, melyet a társadalom tagjainak bizonyos csoportjai állampolgári minőségükben megélnék. Azaz mennyire növelhető ezen csoportok jogérvényesítő esélye. Ezek a kérdések pedig mindig csoportokról szólnak, nem atomizált egyénekről. Az egyénekről a csoportokra és közösségekre átvitt hangsúly¹ viszont megváltoztatja a szociális munka módszertani repertoárjának összetevői közötti viszonyt. Ez azt jelenti, hogy a pszichológiai módszerek háttérbe szorulnak a csoportos és közösségi módszerek mellett. Bár az is természetes, hogy a pszichológiai módszerek továbbra is integráns részét

¹ Lásd ezzel kapcsolatban például: Dominelli, Lena: *Antioppressive Practice in Context*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm (szerk.): *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. London, 1998, Macmillan, 3–22.o.; Braye, Suzy – Preston-Shoot, Michael: *Empowering Practice in Social Care*. Buckingham – Philadelphia, 1995. Open University Press; Hegyesi Gábor – Kozma Judit: *Szociális munka – áttekintés*. In: Kozma Judit (szerk.): *Kézikönyv szociális munkásoknak*. Budapest, 2002, Szociális Szakmai Szövetség, 3–20. o.

képezik a szociális munka beavatkozási repertoárjának, és a csoportos illetve közösségi módszereknek is vannak rendkívül fontos pszichológiai hatásai, melyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül a segítő folyamat megtervezésekor. De tény, hogy a modern szociális munkában kevesebbet kiáltunk pszichológusok után, ahogy a pszichoterápiás módszereket is kevésbé használjuk, mint korábban.

Mindezek után az előadás mondanivalóját három csomópont köré szerveztem. Az első részben a kiilleszkedés és kirekesztettség helyzetében élő emberek esetében tapasztalt jelenségek értelmezéséhez felhasznált szakirodalmi fogódzókat ismertetem, a másodikban azt írom le, hogy a kiilleszkedés *folyamatában*² hogyan változik meg e folyamat elszenvetője, hogy olyan pszichés felépítést hozzon létre, mely hatékonyan segíti a kiilleszkedés jelentette szélsőséges helyzethez való alkalmazkodást. A harmadik rész a folyamatosan a kiilleszkedési zónában élő családok és egyének túlélési stratégiáit tárgyalja, és ezek hatását gyermekeikre. Ez a rész arról szól, hogy miképp lehet élni bármiféle társadalmilag elfogadott „tőke”³ nélkül. A dolgozat záró részében arról fogok írni, hogy milyen elvek alapján dolgozik a modern szociális munka a szegény sorsú kliensek segítésében.

Szakirodalmi fogódzók

Mivel a szegénység problémáját elsősorban a társadalmi integráció zavarának tekintem, az előadás során a tartós szegénység kapcsán kiilleszkedésről, a kiilleszkedési zónában élő egyénekről és családokról beszélek, szemben a többségi társadalom beilleszkedett népességével. Ezek a Robert Castel által kidolgozott elméleti keret⁴ kifejezései. A társadalmi integráció értelmezésében Castel az integráció és a kirekesztés folyamatszerűségét hangsúlyozza. A „társadalmi hovatartozás” három dimenzióját határozza meg: a munkát, a kapcsolati hálót (közösségi beágyazottságot), és ezzel szoros összefüggésben a kultúrát. A társadalmi integráció szempontjából három zónát különböztet meg: az integrációs zónát, amelyben az egyéneknek, csoportoknak és közösségeknek mind közösségi kapcsolataik, mind a munka szervezésében elfoglalt helyük biztos; a sebezhetőségi zónát, melybe azok tartoznak, akik a beilleszkedésnek egyik vagy mindkét tengelyén bizonytalan helyzetben vannak; illetve a kiilleszkedési zónát, melybe azok tartoznak, akik munkanélküliek és kapcsolat nélküliek is egyben.

Mivel a mindennapi a gyakorlat során felmerült problémákat igyekszem értelmezni, a fenomenológiai vizsgálat szabályai szerint járok el, azaz sok eset megfigyelése alapján, szakirodalmi leírások és ismeretek felhasználásával igyekszem magyarázni azon jelenségeket,

2 Castel, Robert: A nélkülözéstől a kivetettségig – a kiilleszkedés pokoljárása. Esély, 1993, 3. sz., 3–23. o.

3 Bourdieu tőke-fogalmát használom, lásd: Bourdieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest, 1978, Gondolat K.

4 Castel, id. mű.

melyeket a kiilleszkedési zónában élő kliensekkel dolgozó (főleg gyermekvédelmi és hajléktalangondozó) szociális munkások elbeszéléseiből ismertem meg. A problémát az általuk elmondott esetekben az jelentette, hogy a kiilleszkedési zónában élők olyan életmód- és viselkedési mintákat mutatnak, melyek idegenek a beilleszkedettétől. Ilyenek az átlagosnál nagyobb családnagyság, az atipikus családi struktúra, a családi kapcsolatok labilitása, a sodródó és élősködő életvitel, az alkoholizmus, az agresszív és deviáns viselkedés, melyhez rendszerint társulnak azok a nevelési sajátosságok, melyeket a szociális munkában a gyermekek veszélyeztetéseként értékelünk.⁵ Ezekhez még hozzátehetjük a segítőket leginkább zavaró kapcsolati sajátosságokat, mint amilyenek az előrelátás és a felelősségvállalás hiánya, a szociális szolgálatok manipulációja, a rendszeresen ismétlődő krízis-szcéna⁶, a segítő félrevezetése és megfélemlítése, a megállapodások be nem tartása, valamint a játszmák. Ezeket az életmód- és viselkedési mintákat tekinthetjük irracionálisnak, de ezzel még nem találtunk magyarázatot arra, hogy miért is alakulnak ki sok hasonló helyzetű ember esetében, és így nem találhatunk megfelelő eszközöket sem a beavatkozásra.

Szociális munkásként meggyőződésem, hogy ha a pszichológiai jelenségekre utaló viselkedéseket az egyén és környezete közötti kölcsönhatás dinamikájának kontextusában vizsgáljuk, akkor azok általában hatékony megbirkózási vagy túlélési stratégiának bizonyulnak, azaz megfelelő alkalmazkodást jelentenek azokban a sajátos élethelyzetekben, amelyekben az emberek – jelen esetben a társadalmi integráció kötelékeiből való kihullás következtében – találják magukat. A vizsgálat során tehát axiómaként kezelem, hogy a kirekesztődés szél-szétes helyzet, mely hatással van a személyiségre, és ezen keresztül sajátos viselkedésekhez, azaz megbirkózási stratégiákhoz vezet. Ezt a szempontot azért is fontosnak tartom, mert a hétköznapi szemlélet mindig a végeredmények felől vizsgál, és a hétköznapi szereplői

5 Kerezi Klára: A gyermek mint a családi erőszak áldozata. In: Szilvási Léna (szerk.): Gyermek – Család – Társadalom. Szociális munka gyermekes családokkal. Budapest, 1996, A Szociális Szakképzés Könyvtára. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület és az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke, 56–77. o.

6 Krízis-szcénának nevezem azokat a helyzeteket, amikor a kliens rendszeresen úgy jelenik meg a szolgálatnál, hogy hangosan és agresszíven kinyilvánítja saját tehetetlenségét élete problémáinak megoldásában, megfélemlíti és megsarolja a szociális munkásokat, például öngyilkossággal és/vagy a gyerekeinek megölésével, elhagyásával fenyegetőzik, ha nem kap azonnal és mindenki előtt segítséget, és/vagy hangosan tudatja, hogy minden katasztrófáért a szociális munkások felelnek, mert nem végzik el a munkájukat, nem segítenek neki, és így tovább. A valódi krízistől ezeket a helyzeteket az különbözteti el, hogy nem egyszer és nem kétszer fordulnak ugyanabban az esetben elő. Nincs olyan krízis, ami minden hónapban ugyanakkor tör ki. Itt rögzült viselkedési mintáról van szó általában valóban nagyon nehéz helyzetű kliensek esetében, akik csak így képesek segítő akciókra bírni a szociális munkásokat. Azok ugyanis rendszerint gyorsan, valamilyen átmeneti segítséget nyújtva „lerázzák” a klienst, és nem teszik fel nagyon komolyan a kérdést maguknak és a kliensnek, hogy miképp is lehetne elkerülni az ilyen események további megismétlődését. Nagy valószínűséggel azért nem teszik ezt, mert maguk is kilátástalannak ítélik a helyzetet. A segítők gyakran azzal sem vetnek számot, hogy például egy anya nagyon komoly veszélynek teszi ki kiskorú gyermekeit azzal, hogy ezt az akciót minden hónapban egyszer véghezviszi a kicsik szeme láttára.

hajlamosak belső okokat keresni ott, ahol a tüzetesebb vizsgálat során kiderül, hogy a körülmények hatásáról van szó. Sok, a szegényekkel kapcsolatos előítélet gyökerezik a tendenciózus oktulajdonítás jelen-ségében.⁷ De a hibás oktulajdonítás vezethet a gyakorlatban a hibás módszerek megválasztásához is. Ezért élnek meg gyakran a szegény sorsú kliensek a szociális munkások velük kapcsolatos tevékenységét tehetetlen nyúglódnak, vagy afféle „lelkizésnek”, aminek nem sok eredménye van. Ha viszont érvényesíteni akarjuk az egyének, csoportok és környezetük közötti viszony vizsgálatán alapuló szociális magyarázatot klienseink helyzetének feltárásában, akkor gyakran a társadalmi környezet nemtetszésével találkozunk. A nagyon nehéz sorsú, marginális helyzetben élő emberek viselkedését ugyanis a társadalmi közvélekedés gyakran „deviánsnak”, „immorálisnak”, „irracionálisnak”, „taszítónak” minősíti. Az áldozatot vádolni pedig sokkal egyszerűbb, mint azzal a gyakran megoldhatatlannak látszó feladattal szembenézni, hogy milyen áldozatok lennének szükségesek a többség részéről, hogy javuljanak a kisebbségben élők életesélyei.

A tömegesség miatt tehát fel kell tételeznünk, hogy a szegények között tapasztalt, és a többség által elítélt viselkedések csak a beilleszkedett életforma szempontjából tűnnek irracionálisnak, egyébként hatékony alkalmazkodást jelentenek egy sajátos, a megszokottól eltérő helyzethez. Ehhez a megállapításhoz elméleti alapot is találunk például Bruno Bettelheimnél⁸, aki a koncentrációs táborok lakóinak viselkedését vizsgálta, és elemzésével bebizonyította, hogy abnormális helyzetekben csak az abnormális viselkedés jelent hatékony alkalmazkodást (némi fekete humorral mondhatnánk, hogy abnormális helyzetekben az abnormális viselkedés a normális). Az elemzés során tehát azt fogom vizsgálni, hogy a beilleszkedett életforma szempontjából irracionálisnak vagy deviánsnak értékelt viselkedés hogyan szolgálja a kiilleszkedett életformában a *hatékony alkalmazkodást*.

A problémák vonatkozásában megvilágító információkat nyerhetünk, ha a problémahordozók különböző csoportjait elkülönítve vizsgáljuk. A fent leírt, problémás viselkedéseket egyként megtaláljuk olyan családoknál vagy társadalmi csoportoknál, melyek mindig is a társadalom perifériáján éltek, és olyan egyéneknél illetve csoportoknál is, akik nem egész életükben alkalmazták ezeket, hanem csak egy bizonyos (krízis-) helyzetbe kerülés után vették fel a viselkedési repertoárjukba. Ilyenek például a hajléktalanok. Esetükben azt a változást követhetjük nyomon, mely a beilleszkedett életből a kiilleszkedési zónába süllyedés során bekövetkezik.

Több tanulmány foglalkozik a hajléktalanok élettörténetével, illetve ennek az élettörténetnek a tipikus momentumaival⁹, de nem érintik azt a kérdést, hogy milyen átalakuláson megy keresztül az ember a

7 Lásd ezzel kapcsolatban: Forgas, Joseph P.: A társas érintkezés pszichológiája. Budapest, 1989, Gondolat Kiadó, 102. o.

8 Bruno Bettelheim: A végső határ. Budapest, 1988, Európa K., 5–98. o.

9 Lásd Ágostonné Alpár Vera: Törési és kitorési pontok keresése hajléktalanoknál. *Esély*, 1998, 4. sz., 75–85. o.; Breitner Péter: A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély*, 1999, 1. sz., 84–108. o.; Castel, id. mű.

kiilleszkedés stációin túljutva, más szóval: milyen módon kell megváltoznia ahhoz, hogy sikerrel megbirkózzon azokkal a helyzetekkel, melyekkel szembekerül a kiilleszkedés folyamatában és végpontján. Ezek a helyzetek gyökeresen különböznek mindattól, amit a beilleszkedett életformában élők tapasztalnak. A kiilleszkedési folyamat vizsgálata kulcsot jelenthet a folyamatosan a kiilleszkedési zónában élő kliensek viselkedésének megértéséhez is.¹⁰

A kiilleszkedési folyamat során történtek megértéséhez felhasználhatjuk a deviáns karrier fogalmát, mely az élet során kialakult identitásváltozás magyarázatára született. Észert feltételezhetjük, hogy a hajléktalanná válás folyamatában is másodlagos szocializáció megy végbe, melynek során olyan új személyiségvonások alakulnak ki, olyan új tudásokat, készségeket sajátít el az ember, melyek segítik az új helyzethez való sikeres alkalmazkodást. Ezt a jelenséget „*kiilleszkedési karriernek*” neveztem el.

A másik fogalom, amit az értelmezésben felhasználtam, a *túlélés*. Ezt a fogalmat az angolszász szakirodalom használja előszeretettel. Azért foglaltam bele a jelenség értelmezésébe, mert igen kifejezően beszél arról, hogy miért is kell a folyamat áldozatának okvetlenül változnia – hogy ugyanis túléljen olyan helyzeteket, melyek korábbi (beilleszkedett) életformájától alapvetően idegenek.

A veszélyeztetett családok gyermekei az elsődleges szocializáció folyamatában sajátítják el azokat az életstratégiákat, melyek lehetővé teszik a túlélést a kiilleszkedési zónában. Ezek a gyermekek tehát azért válnak veszélyeztetetté, mert arra szocializálódnak, hogy miképp lehet túlélni úgy, hogy hiányoznak mindazok a források és feltételek, melyek a beilleszkedett életformát lehetővé teszik. Erre az összefüggésre is rá kell mutatni, mert egyébként elkerülhetetlen a szociális szolgálatok punitív, az áldozatokat büntető intervenciója.

A szélsőséges bizonytalansággal való megbirkózás lehetőségei, azaz a kiilleszkedési folyamat hatása az elszenvedőre

Az elméleti alapvetés után nézzük meg, hogy a szakemberek tapasztalatai és a szakirodalom alapján mit tudunk a kiilleszkedési folyamatról. A hajléktalanok többsége esetében a „munkanélkül-lét együtt jár a a szociális elszigeteléssel”¹¹. A szociális munkások mindennapi tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a hajléktalanok történetében általában felfedezhető egy olyan pont, amikor „beindul a kiilleszkedési karrier”. Ez a kezdőpont általában a munkahely elvesz-

¹⁰ Ez a kérdésselvetés lehetővé teszi annak elkülönítését is, hogy egy adott társadalmi csoport esetében milyen viselkedés következik a társadalmi helyzetből és milyen viselkedés a sajátos – például etnikai – kultúrából. Az etnikai és a szegénységből fakadó kulturális elemek elkülönítését tűzi ki célul Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája* (Budapest, Panoráma, 1999) c. könyve is.

¹¹ Castel, id. mű, 10. o.

tése. A munkanélkülivé válás és a sikertelen munkahelykeresési próbálkozások súlyos stresszt jelentenek, mely megterheli a kapcsolati hálót is. A környezet nem képes támaszt nyújtani, vagy legalábbis csak időlegesen képes erre. A stressz szorongást kelt, amit mindenképpen csökkenteni kell. A stresszt csökkentő mindennapi technikák (dependencia, stresszt csökkentő szerek és viselkedésmódok – pl. alkohol, a szorongásból eredő agresszió kiélése, melynek áldozata elsősorban a munkanélküli családja) tovább rontják a helyzetet, újabb problémát jelentenek.

A problémával küzdő ember helyzetét tovább nehezíti, hogy a mindennapi gondolkodás oktulajdonítási stratégiája az egyénre hárítja a felelősséget a sorscsapásért („Ha ilyen helyzetbe került, biztosan nem tett meg mindent azért, hogy talpon maradjon.”). A mindennapi élet és gondolkodás több sajátossága járul hozzá ennek az illúzióknak¹² a kialakulásához és fennmaradásához: 1. Ez egyszerűen a leggazdagosabb és általában a leghatékonyabb módszer. Ugyanis egyedül az egyén viselkedése a megváltoztatható (a körülmények, például a munkaerőpiaci helyzet megváltoztatása túl van az egyének cselekvési lehetőségeinek határán). 2. A felelősségnek az egyénre hárítása fenntartja azt az illúziót, hogy az ember képes irányítani a saját sorsát, ezzel csökkenti a mindennapi élet bizonytalanságaiból származó szorongást és reményt, továbbá motivációt ad az erőfeszítések folytatásához, sőt fokozásához. A mindennapi gondolkodásnak ez a jellegzetessége viszont egy határon túl csökkenti a kapcsolatokban megnyilvánuló szolidaritást (ami egyébként sem korlátlan). Az áldozat vádolásának „jogosultságát” alátámasztják a kiilleszkedési folyamat során megjelenő viselkedési problémák is, például az alkoholizmus. A végeredmények felől tekintve nehéz az okok és következmények elkülönítése, például hogy mi volt előbb, a munkanélküliség vagy az alkoholizmus. Ezt a problémát még nehezíti, hogy a munkáscsaládok jó részében az alkohol rendszeres együtt járója a társasági együttlétnek, így azt is nehéz megállapítani, hogy a munkás élet során fogyasztott alkohol már devianciát jelentett-e, vagy sem.

A segítők tapasztalata szerint a családok általában azt élik át, hogy munkanélkülivé vált tagjuk képtelen eddigi szerepeit ellátni, viszont problémái erősen megterhelik a családtagok teherbíró képességét. Ezen a ponton kezdődik a leépülés. Először a kapcsolati háló épül le. A tapasztalatok szerint legtöbbször ekkor még nem a hajléktalanszállón jelenik meg a válással magányossá vált személy, mert még rendszerint képes valamilyen lakóhelyet találni szívességi lakáshasználóként, például a nagyvárosok vonzáskörzetébe tartozó kistelepek üdülőövezeteiben (a hajléktalanszállón megjelenő hajléktalanok csak a jéghegy csúcsát jelentik)¹³.

¹² Nyilvánvalóan illúzióról van szó, hiszen cseppet sem biztos, hogy aki mindent megtesz a talpon maradásért, az tényleg talpon is marad. Statisztikai tények bizonyítják, hogy több tényező nehezíti a munkanélkülivé válást ismételt elhelyezkedését. Ilyenek például a képzetlenség vagy a képzettség „piacképtelensége”, a 35 év fölötti életkor, a hosszabb munka nélkül töltött idő (ide értem a betegség miatti munkából kimaradást is) stb.

A helyzet legszembetűnőbb és legjelentősebb vonása a *szélsőséges bizonytalanság*. Ebben a helyzetben a túlélés jelenti a központi kérdést. A túlélésre való berendezkedés viszont sajátos életformát diktál. *Le kell épülnie az érett felnőtt életformát megalapozó személyiségvonásoknak és készségeknek*, egyrészt mert szükségtelenek, másrészt mert akadályozzák a túlélést. A túlélés alapfeltétele ugyanis, hogy csökkenjen a bizonytalan helyzetből és az elszigetelődésből származó szorongás. Ezért az előrelátás és tervezés lehetetlen, hiszen nem lehet tudni, hogy mit hoz a holnap, és a holnapra gondolás azért sem célszerű, mert szorongást kelt. A gondolkodás tehát beletapad az „itt és most”-ba. Szorongáscsökkentőként az alkohol áll rendelkezésre, mely nemcsak feszültségoldó, hanem kikapcsolja a fájdalom és a fázás érzését is, a későbbiekben pedig a közös ivás megerősíti a sorstársakkal a szolidaritás-kapcsolatokat. Le kell épülnie az önérték-érzésnek is, hiszen a túlélés érdekében olyan tevékenységeket is el kell végezni (prostituáció, bűncselekmény, nagyon alacsony rendű és gyakran undorító munkák, például a kukázás, lejmolás, koldulás), amit jó önértékelésű ember nem tenne.

A szociális szolgálatok – főleg, ha munkát és lakást adni nem tudnak – szintén csak a túlélést szolgálják, és ezért ezekkel szemben a kiszolgáltatott ember azokat a módszereket keresi, amelyekkel „megfejthető”. Innen erednek a szociális munkásokat leginkább zavaró viselkedési stratégiák, mint amilyen a szélsőséges dependencia, az agresszió és a manipuláció.

A folyamat végpontja, amikor a magára maradott ember megjelenik a hajléktalanszállón. Ez egyrészt a helyzet minősítését jelenti, másrészt új (szolidaritás-) kapcsolatokat a hasonló helyzetűekkel. Az integrációs hálóból kiesettek nagy része ekkor kerül kapcsolatba először a szociális ellátó-rendszerrel, mely a rehabilitáció elősegítését ajánlja. A szociális munkások tehát általában a folyamatnak már igen előrehaladott szakaszában kerülnek kapcsolatba a hajléktalannal. Ebben a helyzetben már nehéz elkülöníteni az okokat a következményektől (ezt a közben kialakult kudarc-identitás és a hétköznapi gondolkodás fent leírt sajátosságai is nehezítik). A rehabilitációhoz viszont pontosan azok a készségek és személyiségvonások kellenének, melyek leépülnek a szélsőségesen bizonytalan helyzetben. A hajléktalanelátás szegregált intézményrendszere sem teremti meg az optimális helyzetet a rehabilitációhoz. Így a szociális intézmények egyrészt védelmet jelentenek, másrészt keretet nyújtanak a kiilleszkedési karrierhez.

Illusztrációként álljon itt egy eset a gyűjteményemből, mely bemutatja a kiilleszkedési folyamat egyes szakaszait. Az esetben szereplő

13 Az utóbbi időkben több hír szólt a médiában arról, hogy főleg a nagyvárosok vonzáskörzetében kialakultak olyan telepek, ahol a nagyvárosok lakásainak költségeit megfizetni nem tudók telepedtek le. Ilyen például a Tatabánya vonzáskörzetében lévő Barom-állás-dűlő, mely az M1-es megépülése előtt a város üdülőövezetéhez tartozott. A főútvonal viszont elvágta a könnyű kijutás lehetőségeit, így a telkek és házak értéktelenedtek, majd benépesültek a város hajléktalanjaival. Az ide települtek (köztük sok gyermek) még a hajléktalanszállókon vagy a városok utcáin élők jó részénél is kivettebbek, mivel már semmilyen jogcímen nem jogosultak szociális védelemre.

férfi a történet végpontján még nem jelent meg a hajléktalanszállón, de már nem sok választotta el ettől.

Az esetet gyermekvédelmi szociális munkás hozta szupervízióba. Az esetben szereplő gyermekre a szolgálat figyelmét az iskola hívta fel. Leírásuk szerint a gyermek kilencéves kisfiú, aki hajléktalan édesapjával tavaly egész nyáron, majd a tanév kezdetén is a város melletti hegyen lakott, egy fóliasátorban. Az utóbbi időkből a gyermek édesapjával az apai nagymamánál lakott, ez a lehetőség viszont az apa alkoholizmusa miatt megszűnt, így megint a hajléktalanság fenyegeti őket. A nagymama továbbra is nevelné az unokáját, a gyermek viszont az édesapjával akar élni, ezért várható, hogy megint ketten költöznek ki a hegyre. Az iskola a feljegyzés konklúziójaként kérte a szolgálat intézkedését a gyermek veszélyeztetettségének elhárítására. A gyermekjóléti szolgálat szociális munkása előbb kiment a hegyre, de ott csak az elhagyott fóliasátrat találta, majd elment a nagymama címére, ahol a csöngetésre nem jött ki senki. Már indult volna dolgovégezetlenül, amikor látott valami mozgást az udvar felől. Kiáltására a tyúkólból egy férfi, majd egy gyermek mászott elő. Így találkozott a szociális munkás először a feljegyzésben szereplőkkel. Az ezt követő beszélgetésből a következők derültek ki:

Tóth Mihály¹⁴ az 1990-es évek elejéig a kisváros legnagyobb munkaadójánál, a Szénbányák Vállalatnál dolgozott. Ekkor azonban a bányák bezárása miatt munka nélkül maradt, sok sorstársával együtt. Mivel fiatal ember volt, és sok mindenhez értett, nem esett kétségbe a munkanélküliségtől. Minden lehetséges utat felhasználva elkezdett munkahelyet keresni, gyorsan talált is egy kisvállalkozásnál szerelői munkát. Ezt azonban néhány hónap után szintén elveszítette, mivel a vállalkozás tönkrement. Ekkor feleségével úgy határoztak, hogy Budapestre költöznek, ahol Tóth Mihályné eladói szakmájában talált állást (korábban is ilyen munkakörben dolgozott), a férfi pedig rakodómunkásként helyezkedett el. Albérletben éltek, vidéki lakásukat pedig megpróbálták eladni. Tóth Mihály azonban egy fél év után ismét munka nélkül maradt. A munkanélküli segélyből már nehezen tudták az albérletet fizetni, és a vidéki lakást is fenntartani, ez utóbbit ugyanis nem tudták eladni. Végül úgy határoztak, hogy az akkor hároméves kisfiukkal visszaköltöznek T.-be. Tóth Mihály ismét felkereste régi cimboráit, bejelentkezett a munkaközvetítőhöz, ahol azonban semmi jóval sem kecsegtették. A kisváros férfi lakosságának nagy része ugyanis munka nélkül volt. Tóthnénak sikerült ismét elhelyezkednie bolti eladóként, a családfői jövedelmet ekkortól az ő fizetése jelentette. Tóth Mihály igyekezett ezt kiegészíteni alkalmi munkákkal, már amikor kapott ilyet. A több éves reménytelen álláskeresés azonban ekkorra már igencsak megviselte. Ráadásul nem tudott magával mit kezdeni az egész napi semmittevésben. Bár átvette az otthoni feladatokat, de azok nem töltötték ki a napját. A munkaerő-hivatal közreműködésével elvégzett egy targoncakezelői tanfolyamot, de ezzel sem tudott elhelyezkedni. Ahogy a később elvégzett számítógépes tanfo-

14 Az ügyfél nevét természetesen megváltoztattam.

lyam sem segítette közelebb a céljához. Egyre többször látogatta a szomszéd kocsmát, ahol régi haverjaival (akik szintén nem találtak munkát) iszogattak. Ivásra viszont kevés volt a jövedelempótló támogatás, így ekkor már az is előfordult, hogy a szekrényből vett el a konyhapénzből. Ennek egyenes következménye volt, hogy hátralékba kerültek a közüzemi díjak befizetésében. Tóth Mihályné egy darabig veszekedett, aztán egy nap kijelentette, hogy ő túl fiatal ahhoz, hogy itt menjen tönkre, ezért összecsomagolt, és hátrahagyva férjét és fiát, elhagyta a családi otthont.

Tóth Mihályt megrázta felesége távozása, újrakezdte a munka utáni hajsztát, főzött, mosott, takarított a fiára. Nyugdíjas édesanyja segített neki. A segélyekből viszont már nem tudta fenntartani a lakást, és a közüzemi díjhátralék egyre növekedett, míg végül a másfél szoba összkomfortból el kellett költözniük egy komfort nélküli szoba-konyhába. Azonban ezt sem tudták fenntartani, így végül ismét költözniük kellett, a nagymamához, aki befogadta őket, bár szigorú feltételként megszabta, hogy Tóth Mihály nem jöhet haza alkoholosan. Ekkor Tóth Mihály ismét munkát talált, ez esetben is egy kisvállalkozásnál, régi barátainak segítségével. Az italozást abbahagyta. Boldog volt. Ismét csak fél évig, mert akkor ez a kisvállalkozás is megszűnt, és Tóth Mihály ismét az utcára került. Mivel a vállalkozásnál bejelentés nélkül dolgozott, munkanélküli segély sem járt neki. Édesanyjával mindnaposak lettek a veszekedések. Az idős asszony ugyanis képtelen volt a háromtagú családot a nyugdíjából eltartani. Tóth Mihály az anyjától lopott pénzt italra költötte, s ezen végül annyira összeszólalkoztak, hogy meg is ütötte az anyját, aki ekkor összecsomagolta a fia holmiját, és az ajtó elé tette. Az akkor nyolcéves kisiút a nagymama tovább nevelte volna, hiszen nem akarta kitenni az unokáját, a gyermek viszont az apjával akart menni. Így kerültek ki először a város melletti hegyre, egy fólíasátorba. Ették, amit Tóth Mihály guberált, és amit a kirándulók hagytak, és reggel ifjabb Tóth Mihály a sátorból ment az iskolába. A nyolcéves Tóth Mihály egyébként – tanítója elbeszélése szerint – csendes, értelmes kisiú volt, aki kitűnően tanult. Tanárai csak azt vették észre, hogy egyre visszahúzódóbb és szomorúbb, és a füzetek sem olyan mintaszerűek már, mint korábban.

Az ősz beálltával a nagymama képtelen volt elviselni, hogy fia és unokája a hegyen lakik, éhezik és fázik, ezért felment és visszahívta őket. Tóth Mihály már nem ígéretet, de ismét megpróbált munkát találni. Ez alkalommal viszont már csak kisebb alkalmi munkákra futotta. Inni ugyan nem ivott, a hegyen ugyanis kenyérre sem telt, nem-hogy italra, de nem volt könnyű lakótárs. Keményen próbált munkahelyet keresni, mindent elvállalt, de stabil munkaviszonyt nem tudott találni. A helyzet a nagymama idegeit is kikezdte, nap nem múlt el kiabálás nélkül. Végül id. Tóth Mihályné a nyár beköszöntével ismét kiadta a fia útját. A kisiút továbbra is tartotta volna, de ifj. Tóth Mihály az apjával akart menni. A nagymama tehát kitette a két bőröndöt az ajtó elé, és elutazott a testvéréhez. Ekkor költözött be Tóth Mihály a gyerekekkel a tyúkólba, ahol a szociális munkás megtalálta őket.

Ami ebben az esetben különbözik a többitől, az a kisiú szerepe,

aki minden erejével ragaszkodik édesapjához, és aki a történet végpontján már valójában az egyetlen kapocs Tóth Mihály és az élet között. A történet egyébként a társadalmi integráció hálójából való kicsúszás folyamatának teljes és tipikus leírását adja. A történet további menetét sem nehéz kitalálni. Ha a nagymama ragaszkodik a fia távozásához, akkor Tóth Mihály megint mehet a hegyre. Ha a kisfiú vele tart, a gyámhatóságnak intézkednie kell. Mert mégsem élhet egy gyermek a hegyen egy fóliasátorban. Ha pedig Tóth Mihály egyetlen élethez kapcsolódó szála – a gyermekével való kapcsolata – is elszakad...

Másrészt az esetből világosan látszik, hogy Tóth Mihály esetében bizony van mire hivatkozniuk azoknak, akik szeretnének megszabadulni az általa jelített problémahalmaztól. De az is nyilvánvaló, hogy mindazok, akik segíteni akartak, nehéz helyzetbe kerültek, mivel vagy nem tudtak segíteni, vagy csak időlegesen tudtak. És a lelkiismeret-furdalástól is nehezen tudtak szabadulni, mert a közvélekedés bizony nem mondja meg, hogy például a nyugdíjas nagymamának meddig kell eltartania munkanélküli gyermekét és unokáját, és meddig kell elviselnie gyermeke idegállapotának következményeit.

Megélni a társadalom által elfogadott „tőkék” nélkül, azaz túlélési stratégiák a kiilleszkedési zónában élő csoportok esetében

Természetesen a folyamatosan a kiilleszkedési zónában élők esetében is megtalálhatjuk ugyanazokat a személyiségvonásokat, melyek a kiilleszkedési karrier során kialakulnak, és ezek ugyanúgy a túlélést szolgálják, mint a kiilleszkedési lejtőre jutott emberek esetében. Ezeket a túlélési stratégiákat a kirekesztett csoportok tagjai az elsődleges szocializáció folyamatában tanulják meg, gyakran olyan nevelési formák keretében, melyeket a többségi társadalom intézményei a kiskorúak veszélyeztetésének minősít. Hogy ezek a stratégiák mennyire nélkülözhetetlenek, azt világosan mutatja azoknak a gyermekeknek a gyors páfordulása, akik a gyermekvédelmi intézményrendszerben a közép-osztálybeli értékrend alapján nőnek fel, majd a származási családba való visszatérés után egyik napról a másikra hagyják el a civilizáció olyan attribútumait, melyeket megszoktak a gyermekotthoni életben.¹⁵

A túlélésre berendezkedett életformában minden dolog, amit tőkéként lehet felhasználni, tőkévé válik. A szegény vagy elszegényedő családok szempontjából ez *forrásfelhasználási problémát* jelent. Az esetek egy részében valamilyen hasznosítható jószág rendelkezésre áll,

¹⁵ Persze itt csak azokról a fiatalokról van szó, akik a gyermekotthon elhagyása után sikerrel alkalmazkodtak a származási családhoz. A többségnek ugyanis a tapasztalatok szerint nem sikerül az alkalmazkodás. Emiatt van – amiről az utógondozók gyakran panaszkodnak –, hogy amikor a fiatalnak az intézet által összegyűjtött pénze elfogy, a fiatalnak is „kitelik az ideje”. Ezt a visszafogadó anyák egyike így indokolta: „Urát nevelték a gyerekemből. Nem tudtunk vele élni.”

amivel a jövedelemhiányt legalább részben pótolni lehet, ilyen például a háztáji gazdaság, a kiadható lakásrész, vagy az a kapcsolatrendszer és tudás, mely lehetővé teszi a „fekete munkát”. Ha más lehetőségek (anyagi, tudás- vagy kapcsolati tőke) nincsenek, akkor csak az illegális vagy a közgondolkodás által elítélt lehetőségekhez lehet nyúlni. Így a szűkséget szenvedők tőkeként használják például a fiatal testadta lehetőségeket. Ez a fiatal cigány nők esetében Észak-Kelet-Magyarország kis községeiben a prostitúciót illetve a gyakori gyermekszülést jelentheti.¹⁶

A túlélési stratégiák közé tartozik a piti bűnelkövetés is. A szociális munkások beszámolóí szerint vannak olyan falvak, ahol nincs idő a termés beérésére, mert már korábban lelopják a falu környéki földekről a közösség éhezői. Ezeket az ügyeket a rendőrség nem nyomozza, mert ügyi hiába tenné. Mindenki tudja, hogy ki volt a tettes, de bizonyítani nem lehet. Az ilyesféle bűnelkövetés azért is igen fájó, mert csak a szegények válnak áldozatává, ugyanis ők nem képesek a termést megvédeni. A gyermekkorúak enyhébb vagy súlyosabb bűnelkövetése is a szűkséget szenvedő csoportokban jelenik meg nagyobb számban, hiszen a gyermekek tizennégy éves kor alatt nem büntethetőek, a sok helyen hozzá nem értő gyámhatósági hivatalnokokat pedig könnyű megfélemlíteni. Így kerülnek be a megélhetési források közé a gyermekek által elkövetett bűncselekmények, melyek mögött felnőttek állnak.¹⁷ A beilleszkedett többség nézőpontjából ez a gyermekek súlyos veszélyeztetése, az elkövetők szempontjából viszont csak forrásfelhasználási kérdés. Sőt – durvábban fogalmazva – adekvát szocializáció, hiszen a gyermekeket arra kell megtanítani, hogy miképp lehet megélni olyan helyzetben, amikor a túléléshez nem állnak rendelkezésre a többség számára mozgósítható források. A szegénységnek nincsen erkölcsé, ahogy azt már Illyés Gyula is leírta a nincstelen pusztai cselédekről.¹⁸ Ha tudományos magyarázatot keresünk, akkor Maslow axiómáját¹⁹ idézhetjük, mely szerint amíg a szükségletek hierarchiájának alsóbb szintjén elhelyezkedő alapvető szükségletek (mint amilyen az étel és a hajlék) kielégítetlenek, a hierarchia felsőbb szintjén elhelyezkedő szükségletek (mint amilyen a valahová tartozás, az önértékelés, az önmegvalósítás) kielégítésére nem kerülhet sor. A legalapvetőbb szükségletek kielégítetlensége miatt ezek a

16 Lásd Gyenei Mária: A „stratégiai gyerekek” – avagy miért növekszik nálunk a csecsemőhalandóság? Népszabadság, 1998, november 14., 24–25. o. Sokan vitatják a cikk végkövetkeztetését, hogy ugyanis a szegény családok azért hoznának világra gyermekeket, hogy azután az utánuk kapott jövedelmekből éljenek. Lásd Mózer Péter: Utak és lehetőségek a szegénység visszaszorítására. Egy konferencia margójára. Háló, 2000, október, 14–15. o. Én sem gondolom, hogy az összefüggés egyértelmű lenne, de tény, hogy a mély szegénységben élő családok jórésztében az egyetlen stabil jövedelmet a gyerekek után kapott segélyek jelentik.

17 Lásd Dér Mária: Az ártatlanság kora. Gyermekbűnözés Budapesten. Belügyi Szemle, 2001, 7–8. sz., 125–148. o. A Klubrádió Hetes Stúdió című műsorában pár héttel ezelőtt megszólaltatták a jászladányi iskola-ügy nem cigány szülőit is, akik beszámoltak arról, hogy a túlkoros cigánygyerekek pénzt követeltek a kicsiktől, hogy beengedjék őket a vércé.

18 Illyés Gyula: Puszták népe. Budapest, 1974, Szépirodalmi Kiadó.

19 Abraham H. Maslow: Motivation and Personality. New York, 1954, Harper and Row.

családok képtelenek biztosítani azt a védelmet és támogatást, ami a gyermek beilleszkedett felnőtté válásához nélkülözhetetlen lenne.²⁰

A szegény sorsú családok esetében tőkeként hasznosulnak a *közösségi kapcsolatok* is. A „kebelbeli védelmek” rendszere nélkül szegénysorban túlélni lehetetlen. A közösségi védelem tartalmai között szerepelnek az információk, melyek lehetővé teszik a jövedelemszerző lehetőségekről szóló hírek hatékony terjedését. De ugyanígy felbecsülhetetlen értékűek a kölcsönök, a levetett használati tárgyak, a gyermekek gondozása a szülők távolléte idején, hajléktalanná válás esetén a befogadás, és így tovább. A szélsőséges bizonytalanság körülményei között a szegény közösség tagjainak ezek a „kebelbeli védelmek” jelentik a legalapvetőbb biztonságot. Ennek fényében merőben más megvilágításba kerülnek például a segélyosztást követő kocsmai mulatózásokról szóló beszámolók, melyeket gyakran hallunk azoktól, akik ezekkel a történetekkel igyekeznek bizonyítani a szegény közösségek tagjainak felelőtlenségét. A kocsmá a közösségi együttlét helye, ahol a közösségi kapcsolatok megerősítése zajlik. E közösségi kapcsolatok pedig adott esetben fontosabbak lehetnek, minthogy másnap tudnak-e a gyerekeknek ruhát vagy tanszert venni. Ebben az esetben a „ma nekem, holnap neked” és az „elég minden napnak a maga baja” ősi életelve nyilvánul meg.

A túlélés kényszere felől tekintve azok a viselkedések is hatékony megbirkózási stratégiának mutatkoznak, melyek a legtöbb problémát jelentik a szociális munkásoknak. Ilyenek a szociális szolgálatok forrásaitól való hosszú távú függés (ezt gyakran élőködésnek minősítik), az agresszió és a nyomásgyakorlás más formái (például a szegény közösség tagjainak csoportos és fenyegető megjelenése a hivatali szobában), a manipuláció olyan formái, mint amilyen a tények elferdítése és bizonyos megállapodások megkötése olyan esetekben, amikor az ügyfélnek nyilvánvalóan esze ágában sincs az egyezséget betartani.

A szociális szolgálatok nyújtotta források nélkülözhetetlen feltételei a szegény kliensek életének. A szociális szolgálatokat viszont létrehozóik átmeneti segítségnek szánják, melynek célja a nehéz helyzetből való kijutás előmozdítása, az önfenntartás képességének helyreállítása. A tartósan a szegénység viszonyai között élők viszont vagy már rég elveszítették, vagy meg sem szerezték azokat a „tőkéket”, melyek lehetővé tennék az önálló egzisztenciának a szociális szolgálatoktól független fenntartását. Ezért a hosszú távú kapcsolatot a források hivatali őrzői előbb-utóbb értelmetlen nyúglódásnak fogják látni. Ezt a véleményüket még alá is támasztja, hogy hiába mondják el a klienseknek, mit kellene csinálniuk, azok nem fogják a tanácsokat követni. A források őrei gyakran nem veszik figyelembe, hogy az ígéretet betartásának feltételei vannak, és ezek a tartósan szegény kérelmezők esetében egyáltalában nem állnak rendelkezésre.²¹ A gyermek-

20 Lásd Katz Katalin: Aki szegény, az a legszegényebb. Család, Gyermek, Ifjúság, 1993, 6. sz., 32–37. o.

21 Egy másik tanulmányomban – Kozma Judit: Szociális diagnózis. Esély, 2001, 3. sz., 61–94. o. – már egy esettanulmány kapcsán részletesen elemeztem ezt az összefüggést.

védelmi támogatást például a gyerekekre kell költeni a hivatalnokok álláspontja szerint. A nélkülöző gyerekek azonban nélkülöző családokban élnek, ahol a befolyt jövedelmeknek az egész család fenntartását kell szolgálniuk, és nem pusztán a gyermekekét. A segély „nem rendeltetésszerű” felhasználása tehát nem a felelőtlenség bizonyítéka, hanem a felelősségnek a helyzetből adódó más megítélését tükrözi. A segítőknak tehát a tehetetlenség érzésével is meg kell küzdeniük, és nemcsak azért, mert szavaik nem érnek célba, hanem azért is, mert segítségük nyilvánvalóan nem elegendő ahhoz, hogy klienseik ezen csoportja kijusson a szélsőséges nélkülözésből és létbizonytalanságból. A tehetetlenség érzésével – mint már fentebb az esettanulmány nagymamájának esetében is láttuk – igen nehéz együtt élni. Így a tartós szegénység helyzetében élők általában előbb-utóbb azzal a problémával szembesülnek, hogy miképp lehet a vonakodó hivatalnokokat rákényszeríteni az oly szükséges források megnyitására. A rákényszerítés eszköztárát pedig a tapasztalatok alakítják ki. Ha a segélyt krízis-segélynek nevezik, akkor a hozzájutás legbiztosabb módja a krízis minél látványosabb és kényszerítőbb bemutatása.²² Ha a segítségre „érdemesnek” a „körülmények ártatlan áldozatának” kell lennie, akkor a kérelmező nyilvánvalóan azt fogja bemutatni, hogy mennyire ártatlan áldozat. Ha a források fölött örökösök meg lehet félemlíteni a tömeges megjelenéssel, és a jelenlévő társak támogatása hatékony ellenszernek bizonyul a kérelmező saját félelmének kezelésében is, akkor nyilvánvalóan nem egyedül fog megjelenni a segélyért folyamodó a hivatali helyiségben. Ha a forrás megnyitásának feltétele az ígéret, akkor lesz ígéret is. Ezek a „felállások” már a szereplők megjelenése előtt meg vannak írva a társas szabályok láthatatlan nagykönyvében.

Mindezekben a helyzetekben nem elsődlegesen pszichológiai jelenségekkel – az egyének személyiségének valamiféle megnyilvánulásával – van dolgunk, hanem egy szociálpolitikai problémának a mindennapi életben tapasztalható vetületével találkozunk: eszerint bizonyos társadalmi rétegek számára csak olyan *túlélési stratégiák* hozzáférhetőek, amelyek a többség számára elfogadhatatlanok. Ez viszont azt jelenti, hogy bizonyos rétegektől a társadalom megvonta az élethez, de legalábbis a törvénytisztelő élethez való jogot. Ezen a rendelkezésre álló támogatások (segélyek) léte nem változtat, ugyanis már az egyszerű számolási műveletek során kiderül, hogy a segélyekből megélni nem lehet. De az is tény, hogy a legszegényebb társadalmi csoportok számára a szociális szolgálatok is – ez esetben önhibájukon kívül – a túlélés puszta eszközévé váltak, ahelyett hogy a nehéz helyzetekből való kikerülés eszközei lennének. A szociális szolgálatok illetén csapdahelyzete (hogy ugyanis a probléma megoldásának eszköze helyett a probléma keretévé váltak) világjelenség, melyen a szociális szakma egymaga nem tud változtatni, mert az egyetlen lehetséges változtatási stratégia a munkahelyteremtésre alapozott társadalompolitika lenne.

²² Lásd fentebb a „krízis-szcénáról” írottakat.

Összegzés helyett: A szociális munka lehetőségei a tartósan szegény családok gondozásában

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a szegénység pszichológiai következményeinek kezelése nem pszichológiai, vagy legalábbis csak érintőlegesen pszichológiai kérdés. A kérdés lényege, hogy vannak társadalmunkban olyanok, akik nem képesek befolyásolni saját életfeltételeiket, azaz nincsen hatalmuk, ami ezt lehetővé tenné. Így bármennyire is riasztó lehet a többségi társadalom tagjai számára, a megoldás csak a hatalmi egyenlőtlenségek csökkentése lehet. Ez elsődlegesen közösségi megoldásokat jelent: a kisebbségi önkormányzatok megerősítését, az együtt élő többségi és kisebbségi csoportok közötti párbeszéd előmozdítását²³, hatékony iskolai programokat a közügyekben való részvételhez szükséges tudás elsajátítására, kreatív megoldások keresését, melyekkel a hiányzó tőkét elő lehet teremteni²⁴.

De a tartós szegénységgel kapcsolatos problémák kezelése mindezekelőtt és mindenek felett a társadalmi integrációt legfőbb értéknek tekintő szociálpolitikát feltételez, olyan szociálpolitikát, melynek alapfeltevése, hogy minden állampolgárnak joga van azokhoz a forrásokhoz, melyek elérhetővé teszik az életminőségnek azt a minimumát, amely lehetővé teszi az emberi méltóság érvényesülését, valamint a demokratikus folyamatokban való részvételt.²⁵ A szociális munkának a legutóbbi időkben kialakult – elsődlegesen a helyi közösségekre alapozott – formái egy ilyen szociálpolitikának jó eszközei lehetnek. Mivel egy másik előadás témája lehetne, csak felvillantom egy ilyesfajta szociális munka alapelveit. A nemzetközi szociális munka irodalomban ezt a fajta tevékenységet a kirekesztést elutasító szociális munka (antioppressive social work) fogalmával nevezik meg.

A kirekesztést elutasító gyakorlat lényege a hatalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítése (empowerment). A szociális munkás tevékenységének tartalma a szolgáltatás „felhasználójának” segítése olyan tudások, készségek elsajátításában, valamint olyan források létrehozásában, amelyek szükségesek a környezetnek a felhasználó érdekeihez igazodó átalakításához. A hatalmi egyenlőtlenség kiegyenlítésének elve kizárja a hagyományos szakember–kliens viszonyra jellemző tekintélyrendet, és a felek között az egyenrangú viszonyt hangsúlyozza. A kliens e viszonyban „felhasználóvá” válik, aki igénybe veszi a szociális munkás szakértelmét. Az egyenrangúság egyúttal azt is jelenti, hogy a felhasználók részt vesznek a szociális szolgáltatásokkal kapcsolatos döntésekben, és módjukban áll értékelni a megkapott szol-

23 Ami számomra az elmúlt időszak nagy iskola-botrányaiban (legutóbb például a jászladányi esetben) szakmai szempontból a legelképezetőbb volt, hogy a konfliktus kialakulásakor nem volt senki, aki párbeszédet kezdeményezett volna a kisebbségi csoportok tagjaival, és nem kereste velük együtt a megfelelő kezelés lehetőségeit.

24 Hajdú-Bihar megyében például több helyen jól működik a kisebbségi családok földhözjuttatásának programja, bár tény, hogy az ilyen gazdálkodás segítése is nagy problémát jelent az önkormányzatoknak.

25 Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek. A Szociális Szakképzés Könyvtára. Budapest, 2000, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 265. o.*

TANULMÁNYK

gáltatást. A kirekesztést elutasító gyakorlat a szociális munkás tevékenységét a helyi közösséghez köti, s ez megszünteti a korábbi, nagy és elidegenedett bürokráciákhoz való kötöttséget, és a szociális szolgálatokat szervezetileg közelebb hozza a felhasználók mindennapi életteréhez, sőt beépíti abba.²⁶ Ez az új gyakorlati modell – kapcsolódva az állampolgárok önszerveződő csoportjaihoz – erősen átpolitizálja, az emancipációs törekvések színterévé teszi a szociális szolgálatokat. A kirekesztést elutasító szemlélet megjelent a Szociális Munkások Nemzetközi Szövetségének (International Federation of Social Workers) 2000-ben, a montreáli közgyűlésen elfogadott nyilatkozatában is, amely a szociális munka lényegét igyekszik megfogalmazni a jelen társadalmában és amely a szociális munkások központi törekvésévé az emberi és állampolgári jogokért, a társadalmi igazságosságért vívott küzdelmet teszi.²⁷

26 Bamford, Terry: *The Future of Social Work*. London, 1990, Macmillan, 89. és kk.o.; Dominelli, Lena: *Antioppressive Practice in Context*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm (szerk.): *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 1998, 3–22. o.; Burke, Beverly – Harrison, Philomena (1998): *Anti-Oppressive Practice*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm szerk.: *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 1998, 229–239. o.

27 International Federation of Social Workers – IFSW : *A szociális munka új definíciója*. Háló, 2000, november, 4–5. o.